

***Bioenergi og kulturlandskap: resultater fra
en intervju-undersøkelse i Møre og Romsdal***

Karoline Daugstad, Magnar Forbord og Katrina Rønningen

Notat nr 7/06, ISSN 1503-2027

Norsk senter for bygdeforskning
Universitetssenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim
karoline.daugstad@bygdeforskning.no

Norsk senter for bygdeforskning
Universitetssenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim
magnar.forbord@bygdeforskning.no

Norsk senter for bygdeforskning
Universitetssenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim
katrina.ronningen@bygdeforskning.no

Bioenergi og kulturlandskap: resultater fra en intervju-undersøkelse i Møre og Romsdal

Karoline Daugstad, Magnar Forbord og Katrina Rønningen

Innledning

Skogselskapet i Møre og Romsdal og Møre og Romsdal fylke har satt i gang et treårig prosjekt (2005-2008) med tittel "Frå kratt til kroner". Målsettingen med prosjektet er å komme fram til metoder og systemer som bidrar til å holde det veinære kulturlandskapet åpent. Dette skal en oppnå gjennom å vri fokus fra kratt som problem til kratt som ressurs, i dette tilfellet ressurs i form av produksjon av bioenergi og produksjon av annet virke, og å oppnå bedre trafikksikkerhet og bidra til et estetisk tiltalende landskap.

Bakgrunnen for prosjektet er en tiltagende gjengroing av kulturlandskapet, noe som er et trafikksikkerhetsproblem for det veinære kulturlandskapet. Både gjengroing på disse og andre arealer er videre sett som et problem for landskapets attraktivitet i forhold til turister og fastboende. Ved å snu fokuset til å se på resultatet av gjengroing – krattet - som en ressurs får en også oppnådd et annet viktig mål for prosjektet; å produsere bioenergi. Dette kan representere et inntektsgrunnlag for bønder og andre aktører og bidra til å løse et energiforsyningsproblem eksempelvis i kommunene. Prosjektet er et samhandlingsprosjekt mellom Møre og Romsdal fylke, Skogselskapet i Møre og Romsdal, Statens Vegvesen Region Midt og Bondelaget i fylket. Frå kratt til kroner gjennomføres i 7 utvalgte prosjektkommuner: Vanylven, Volda, Rauma, Nesset, Surnadal, Sunndal og Halså (Skogselskapet i Møre og Romsdal og Møre og Romsdal fylke 2005, Totlund 2006).

Prosjektet i Møre og Romsdal kan ses som del av et nasjonalt fokus på bioenergi. Dette fokuset framkommer tydelig i Soria-Moria erklæringen fra den rød-grønne regjeringen (Stasministerens kontor 2005), og senere gjentatt av Landbruks- og matministeren (blant annet i Nationen 02.01.06). Det er også nedfelt i regjeringens framlegg til Statsbudsjett for 2007 (Landbruks- og matdepartementet 2006).

I forbindelse med gjennomføringen av prosjektet Frå kratt til kroner er Norsk senter for bygdeforskning gitt i oppdrag å gjennomføre en følgestudie av prosjektet. Følgestudien har som mål å dokumentere og drøfte erfaringer omkring hva som er mulig å realisere av energiproduksjon, kulturlandskapsskjøtsel og næringsutvikling når disse tre faktorene ses i sammenheng i fylkesprosjektet. Følgestudien vil ha fokus både på resultat og prosess; det betyr at erfaringer vinnes både ved å følge hva som fysisk skjer i landskapet i prosjektkommunene og hvordan prosessen med prosjektet forløper i kommunene. Bioenergi og kulturlandskap sett i sammenheng er en ny kobling for Møre og Romsdal og i stor grad for landet forøvrig. Det finnes ingen ”gode oppskrifter”, og erfaringer fra Møre og Romsdal rundt en slik kobling vil kunne ha stor verdi for satsinger ellers i landet.

En sentral del av Bygdeforskning sin følgestudie er å få fram en situasjonsrapport fra kommunene i starten av prosjektet og tilsvarende mot slutten. Dette gjøres konkret gjennom to intervju-undersøkelser, hvorav foreliggende notat er et resultatet av første intervju-undersøkelse. Neste intervjurunde gjennomføres høsten 2007/våren 2008. Bygdeforskning har i tillegg til de 7 prosjektkommunene valgt også å trekke inn synspunkter fra Stranda kommune for å dra nytte av erfaringer fra en kommune utenfor prosjektet som har hatt fokus på koblingen kulturlandskapshensyn og bioenergiproduksjon.

Resultatene fra undersøkelsen er presentert for Frå kratt til kroners styringsgruppe, som også har gitt tilbakespill på innholdet. Vi vil presisere at rapporten gir et bilde av status, vurderinger og erfaringer i de utvalgte prosjektkommunene etter en tid av prosjektperioden, og er dermed ikke en rapport om bioenergi og kulturlandskap for Møre og Romsdal fylke generelt og heller ikke en presentasjon av de endelige konklusjoner i følgestudien. Den følgende framstillingen i notatet gir først en omtale av selve intervju-undersøkelsen, videre om organisering av prosjektarbeidet i kommunene, tiltak og aktiviteter i kommunene i prosjektets første fase, prosjektets forhold til andre planer og strategier, prosjekter og virkemidler, et punkt om kommunene og satsing på miljøvennlig energi generelt, synspunkter på kommunenes og fylkets rolle i Frå kratt til kroner-prosjektet, oppsummerende betraktninger fra informantene, og avslutningsvis våre tilrådinger for Frå kratt til kroner videre.

Intervjuundersøkelsen

Hver av de 7 prosjektkommunene har satt ned en arbeidsgruppe. Gruppene har representanter fra kommuneadministrasjonen (innen jordbruk, skogbruk, næring generelt), fra politisk hold, og fra landbruksnæringen. Representantene fra landbruket representerer Bondelag, Bonde- og småbrukarlag, Skogeierforening og Skogeierlag, og noen representerer selvstendige næringsforetak (se tabellen nedenfor).

Tabell 1: Oversikt over sammensetningen av arbeidsgruppene i de 7 prosjektkommunene (etter oversikt gitt fra prosjektleder på Fylket). For kategorien Kommuneadministrasjon er det oppgitt hvilken del av administrasjonene vedkommende kommer fra, for kategorien Politiker er det oppgitt partitilhørighet eller utvalgstilhørighet der det er oppgitt i fylkets oversiktsliste, og for kategorien Næringsrepresentanter er det oppgitt organisasjons- eller foretakstilhørighet. Bokstavene S og L i parentes står for henholdsvis Sekretær og Leder for gruppa der det er oppgitt.

	Kommuneadministrasjon	Politiker	Næringsrepresentant
Vanylven (3 medl)	Fagkonsulent landbr (S)	Utvalgsleder driftsutvalg (L)	Bondelag/ Skogsentreprenør
Volda (4 medl)	Nærings sjef/reiseliv Fagkonsulent skog (S)	SV (L)	BL/Skogeierlaget
Rauma (5 medl)	Skogbrukssjef (S)	Utvalgsmedlem	Bondelaget (L) Bonde- og smbri Skogeierlag
Neset (4 medl)	Skogbrukssjef (S+L)		Bondelaget Skoglaget Reiselivslaget
Surnadal (6 medl)	Næringsleder (S) Skogbrukssjef	Ordfører (L)	Skogeigerlag Skogeiegerlag Bondelag/Bonde- og småbrlag
Halsa (5 medl)	Skogbrukssjef (S)	SP (L)	Skogeigarlag Bondelag Bonde- og smbri lag
Sunndal (4 medl)	Skogbruksansvarlig (S)	SP	Skogeierlag/Skog- eierforening Skogeierlag/Bygde- service

Det er gjort 19 intervjuer pr telefon. Intervjuguide ble brukt (se vedlegg) og intervjuene kom inn på følgende tema: Hvordan prosjektet er organisert, hva er gjort til nå (dvs mai-juni 2006), prosjektets forhold til planer, strategier, prosjekt eller virkemidler i det kommunale apparatet, kommunens status og holdning i forhold til miljøvennlig energi, kommunens og fylkets rolle i

Frå kratt til kroner-prosjektet, og om forventninger til projektet, flaskehalsar og forbedringspunkt.

Av de 19 intervjuene er 14 med representantar fra de 7 prosjektkommunene, 3 med Vegvesenet og 2 med Stranda kommune. Informantene ble valgt ut fra følgende resonnerment: Vi har gjort et strategisk utvalg med 2 representantar fra arbeidsgruppa i hver av de 7 prosjektkommunene. Utvalgsriteriet har vært å samlet dekke de tre kategoriene representantar som finnes i gruppene (administrasjon, politikk, næring) i grovt sett samme forhold som de er representert i gruppene. Fordelingen på informantar fra kommunegruppene har slik blitt 4 representantar fra administrasjon, 4 politikere, og 6 næringsrepresentantar. I tillegg til disse 14 intervjuene er det gjort intervjuer med 3 representantar fra Statens veivesen i de regionene de ulike kommunene faller inn under. I Stranda kommune er det gjort 2 intervjuer; ett med administrativ ansatt i kommunen og ett med næringsrepresentant innen reiseliv.

Organisering av arbeidet i kommunene

De ulike kommunene har hatt noe ulike framgangsmåter med hensyn til å utpeke arbeidsgruppene og gruppene har også ulike sammensetning. Fra Fylkets side ble det ved prosjektstart sendt ut en liste med forslag til hvilke organisasjoner som kunne være aktuelle i gruppene, men den endelige sammensetningen ble ikke etterprøvd av Fylket.

Sammensetning av gruppene

Som redegjort for i foregående del er kommunegruppene sammensatt av folk fra kommuneadministrasjonen, politikere og representantar fra næring.

På spørsmål om hvem de intervjuede representantene i gruppene ser seg som representantar for, så er det mange som ser seg som representantar for flere aktører eller interesser. Eksempelvis ser noen av næringsaktørene seg som representantar både for et spesifikt næringstiltak og for Bondelaget, næringa generelt eller grunneiere generelt. Det ser ut som

næringsrepresentantene dermed i stor grad selv definerer hvem de representerer (selv om de fleste i tabell 1 står oppført under én organisasjon).

Som vanlig er i små kommuner vil de politiske representantene ofte også ha andre "hatter" eller roller – eksempelvis som jord- eller skogbrukere eller aktører i andre deler av næringslivet, eller de kan også arbeide ved en kommunal etat som er relevant for koblingen kulturlandskap og bioenergi.

I små kommuner er det heller ikke uvanlig at samme byråkrat har flere ansvarsområder. Av de administrativt ansatte vi har intervjuet er det én som tydelig representerer næringslivet i betydning reiseliv ved å være sekretær for reiselivslaget. De øvrige er fra skogsida, landbruk generelt eller næring generelt.

Utpeking av gruppene

Gruppene er utpekt enten politisk eller administrativt. Fem av kommunene har grupper formelt oppnevnt av politisk nivå, det betyr av formannskapet eller av ulike politiske utvalg. Den ene av kommunene med politisk oppnevning har videreført en gruppe som var etablert fra før i forbindelse med fordelinger av miljø- og kulturlandskapsmidler i jord- og skogbruket (henholdsvis SMIL-¹ og NMSK²-midler). Denne gruppa hadde fra før tillitsvalgte fra Bondelaget, Bonde- og småbrukarlaget og Skogeierlaget, og ble supplert med en politisk representant for Frå kratt til kroner-prosjektet.

De to øvrige kommunene har hatt en administrativ prosess (ledet fra skogsida i kommunen) på å sette sammen gruppa. En av disse to kommunene har ingen politiker i gruppa. Oppnevningen skjedde ved at skogbrukssjefen forespurte tre organisasjoner som representerte henholdsvis reiselivet, bøndene og skogbruket, om å oppnevne hver sin representant til gruppa.

¹ Tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket

² Nærings- og miljøtiltak i skogbruket

Grad av engasjement

Det er ikke uvanlig at både ad hoc-grupperinger som i dette tilfellet, såvel som mer permanente utvalg har mønstre hvor noen av deltakerne er mer aktive enn andre. Dette ser vi også i de 7 prosjektkommunene. Blant de administrative representantene er det i tilfeller der skogbrukssjefen er med denne personen som er mest aktiv. Fra næringa er det et mønster hvor skogbruksrepresentantene er mer aktive enn jordbruksrepresentantene. Det må her bemerkes at de som representerer eksempelvis Bondelaget også ofte er skogeiere og tilsvarende er Skogeierlags-representanter også jordbrukere. Men det er likefullt et mønster hvor skogbrukssida er mer aktiv enn jordbrukssida. Dette er trolig fordi Frå kratt til kroner-prosjektet oppfattes som et skog-prosjekt, selv om vektleggingen av kulturlandskap burde kunne bety aktiv medvirkning i gruppene fra jordbrukssida hvor kulturlandskapsfokuset i landbruket primært har vært plassert til nå (jfr virkemidler, prosjekter etc). Med hensyn til det å ha utpekte roller så rapporteres det naturlig nok at leder og sekretær er blant de aktive i gruppene.

Fra én kommune sies det at de har aktører som er meget aktive også utenfor gruppa, her er det teknisk side i kommuneadministrasjonen som trekkes fram. Fra en annen av kommunene rapporteres det om lite aktivitet i gruppa som helhet fordi de ikke har hatt midler å disponere. Det hevdes at dette vil bedre seg framover i og med at det er avklart at en faktisk har friske midler å bruke. Fra en av kommunene nevnes det at en ikke har inntrykk av at Veivesenet er spesielt aktive på prosjektets tema.

Tiltak og aktivitet i kommunene i første fase (pr juni 2006)

Konkrete tiltak

Kommunene kan sies å være på svært ulike stadier når det gjelder hva som er gjort av konkrete tiltak, og det er også tydelig at kommunene bevisst har valgt ulike tilnærminger til prosjektet. Imidlertid ser det ut til at alle kommunene, med ett unntak, har arbeidet med å

registrere og peke ut veinære arealer hvor en skal sette i gang rydding. Graden av detaljering og formen for kartfesting av arealene er imidlertid noe varierende mellom kommunene.

De ulike stadiene kan beskrives som følger:

Vektlegging av informasjon, motivasjon, sikre oppslutning om prosjektet og finne fokus:

Grendamøter for å forklare og informere om prosjektet, og gi ut informasjon til husstander. Å bruke tid på slike aktiviteter ses av noen som en nødvendig basis for å få prosjektet gjennomført og berede grunnen for at tiltak skal bli vellykket, mens for andre kan det se ut som det å "dvele" ved disse aktivitetene er et uttrykk for at en ikke helt klarer å komme i gang, eller at engasjementet ikke er like stort blant alle i arbeidsgruppa eller i kommunen.

Rydding og synlige tiltak i terrenget: Noen av kommunene har vektlagt det å få noe gjort raskt som synes, og som dermed kan gi et signal til almenheten og andre om at prosjektet er i gang og gir resultater. I tillegg vil en slik tilnærming bidra til at en tidlig kan vinne erfaringer med hvilke ressurser som trengs for rydding og hvordan ryddingen best kan gjennomføres.

Fokus på biovarme-anlegg: Noen kommuner har allerede fra starten hatt etablering av biovarmeanlegg og produksjon av bioenergi som siktemål. Dette henger dels sammen med at kommunene har hatt denne vektleggingen også før. Frå kratt til kroner ble en realitet, men vi ser også at noen kommuner griper tak i alle stadier av prosjektet fra starten; arbeider med informasjon og oppslutning, setter i gang rydding, og arbeider for å få avtaler om både flisproduksjon og eventuelle kjøpere av biovarme.

Vi ser videre at kommunene også har valgt ulike strategier for hvordan de vil gjennomføre prosjektet for sitt område og hva de selv definerer som målsettingen med prosjektet:

Rydde for å få åpne landskap: Dette har betydning for utsikt og åpenheten i landskapet, og her påpekes det fra flere at dette er viktig ikke bare for turister som vil ha utsikt, men det betyr også mye for fastboendes trivsel. Videre er rydding viktig for trafikksikkerhet, og for to av kommunene nevnes problematikk med påkjørsel av vilt som presserende. Som et siste moment i dette med å velge rydding som strategi, er produksjon av ved for salg.

Varmeproduksjon basert på kulturlandskapsvirke: Dette gjelder for mindretallet av kommunene. Mange av kommunene ser biovarmeproduksjon som en mulighet langt der framme, mens et mindretall bevisst har energiproduksjon som målsetting helt fra starten.

Hva gjelder konkrete tiltak i kommunene slik veivesen-representantene ser det, så har de vært inne i noen av kommunene men ikke alle. De har også deltatt på ulike ”stadier” eller delaktiviteter i prosjektet som informasjonsmøter, befaringer, og gitt innspill til hvilke strekninger som bør ryddes. Det understrekes at rydding for trafikksikkerhet er førsteprioritet for Veivesenet.

Hva gjelder Stranda kommune så har koblingen bioenergi og kulturlandskap blitt belyst gjennom prosjektet ”Eit opnare Geiranger”. Prosjektet har hatt en målsetting om å finne fram til tiltak som bidrar til å holde kulturlandskapet i hevd, fremme næringsutvikling og opprettholde husdyrholdet (Sætre 2004). Noe av det mest konkrete i ”Eit opnare Geiranger” er at et av hotellene i Geiranger har gjennomført et forprosjekt for å vurdere om de skal gå over til flis- eller pelletsfyring. Her sier hotelldirektøren at de trolig i stor grad må basere seg på flis/pellets fra Østlandet, som kan leveres til en langt lavere pris enn virke fra det lokale kulturlandskapet. Topografien i Geirangerområdet gjør det ressurskrevende å få fram virke og det blir kostbart. På sikt håper imidlertid hotelldirektøren at andelen lokalt virke kan bli på 5-10%. Fra kommuneadministrasjonen i Stranda understrekes det at flere av nabokommunene har kommet lenger på tema ”biovarme” enn Stranda.

Respons fra grunneiere og rettighetshavere

De langt fleste kommunene erfarer at Frå kratt til kroner er positivt mottatt. Et par kommuner sier at det er tidlig i prosjektet ennå og det er for tidlig å si noe om hvordan prosjektet mottas av grunneiere og rettighetshavere. Disse har heller ikke arbeidet spesielt rettet mot grunneiere for å informere eller motivere denne gruppen. Hovedinntrykket er altså positivt, og noen nevner at de også har fått lov til å rydde veinært areal som tilhører utenbygds eiere. De intervjuede formidler at folk er svært opptatt av viltproblematikk og gjengroing; de vil gjerne ha åpnere landskap og sikrere veier, og håper prosjektet kan bidra til det.

Arealer som berører flere eiere – problematisk?

Utfordringer knyttet til arealer eid av flere grunneiere har ikke vært en aktuell problemstilling så langt. De fleste kommunene har i første omgang satt i gang tiltak på avgrensede arealer og grunneierne er positive. Fra Stranda nevnes det at det å få til samarbeid med grunneiere om hogging eller rydding av arealer hvor en vil ta ut flismateriale og samtidig oppnå en ønsket landskapseffekt, kan være problematisk. Enkelte grunneiere har en holdning om at det er bedre at skogen råtner på rot enn at andre skal få bruke den – hvis andre skal kunne nytte skogen forlanges det så høy pris for virket at det blir uaktuelt å hente det ut for bioenergiformål.

Erfaringer og resultater så langt

Fire av kommunene formidler positive erfaringer i form av at prosjektet møter positive reaksjoner fra grunneiere og allmennheten, som nevnt over er folk opptatt av gjengroing og ser muligheter i dette prosjektet. Det er stor interesse for prosjektet også fra media, sies det fra én av kommunene. Et annet resultat er at det rapporteres om kulturlandskapseffekt av prosjektet allerede fra en av kommunene, utsikten er bedret i flere områder og prosjektgruppa har mottatt positive tilbakemeldinger på det, særlig fra turister. To av kommunene forteller om en smitteeffekt av ryddinga som skjer i regi av prosjektet, det sies at ”noen grunneiere har til og med ryddet på eget initiativ” eller at ”enkelte grunneiere hogger sjøl uten betaling på egen eiendom”.

Både de tre øvrige prosjektkommunene og også de som rapporterer om positive erfaringer har erfart utfordringer knyttet til prosjektet. I hovedsak dreier utfordringene seg om økonomi og tekniske løsninger for bioenergiproduksjon. Økonomi knyttes til at det er svært dyrt å rydde kulturlandskapsvirke sammenlignet med annet virke – arealene er ofte vanskelig tilgjengelige, er små og kan også være i bratt terreng uegnet for store maskiner. Et annet moment som har med økonomi å gjøre er sikkerhet i forbindelse med innkjøp av utstyr. Flisproduksjon krever spesialmaskiner med visse egenskaper og med en viss kapasitet, og er dyre i innkjøp. Dette forutsetter enten lovnad om økonomisk støtte fra det offentlige virkemiddelapparatet eller en sikker avtale om avtak av produsert virke, eventuelt energi. De tekniske utfordringene henger i stor grad sammen med faktoren økonomi. Det er en utfordring å få i gang et driftsapparat

som er billig nok, og et foredlingsapparat og avtaler med kjøpere for energi. Et flisfyringsanlegg vil kreve store mengder virke. Videre har flere erfart at flisa må tørkes for at den skal både kunne lagres og brenne tilfredsstillende, særlig gjelder dette for små flisfyringsanlegg hvor tørr flis er spesielt viktig. Lagring gir derfor utfordringer knyttet til teknologi og logistikk. Biovarmen skal også være kortreist energi, noe som gjør at flisfyringsanleggene må være lokalt plassert og virket hentes i nærområdet. Flere framhever at det beste er å komme inn med biovarme-planer når offentlige bygg skal ombygges eller nybygges, da kan det legges tilrette for vannbåren varme og fyrkjeler fra starten.

Fra Veivesenets side sies det at i noen kommuner var forventningene svært høye til hva prosjektet skulle oppnå. Her er forventningene justert. Det trekkes også fram at det er svært viktig å sikre en langsiktig effekt av ryddetiltakene. Veivesenet viser her til egne erfaringer med tidligere ryddeprosjekter hvor gjengroingen etter prosjektslutt etter bare noen år ble slik det var før prosjektet startet. Problemet er altså ikke løst en gang for alle.

Etablering av biovarmeanlegg som del av Frå kratt til kroner-prosjektet?

Ett av spørsmålene går på om planer for eller etablering av biovarmeanlegg har kommet som resultat av Frå kratt til kroner-prosjektet. Tre av kommunene har ikke gått inn på vurderinger om biovarmeanlegg i dette prosjektet. En av kommunene har et anlegg, men dette kom før prosjektet. I samme kommune er et nytt anlegg under etablering, men også dette var i gang før Frå kratt til kroner ble startet.

De tre øvrige prosjektkommunene har konkrete planer om etablering av anlegg, men det sies at også disse planene trolig hadde kommet uten Frå kratt til kroner prosjektet. Planene er varierende i forhold til hvor langt en har kommet og hvor konkret en har tenkt. I én av disse kommunene følger en med på hva nabokommunen gjør på bioenergi, en arbeider med å få sendt kommunepolitikere og –administrasjonen på studiereise til anlegg som er i drift, og det snakkes også om å sette i gang en bio-ring. Det arbeides også med å knytte kontakter til skogmiljø, sies det. Andre kommuner har mer konkrete planer om å starte et anlegg hvor en i starten baserer seg på importert virke og gradvis går over til eget virke (jfr det som ble uttrykt fra Stranda under punktet Konkrete tiltak).

I sum er det vanskelig å si at Frå kratt til kroner-prosjektet har initiert anlegg, men trolig har det hatt en viss katalysatoreffekt. Prosjektet har også ført til at kommuner som kanskje ellers ikke ville ha planlagt slik energiproduksjon nå har satt det på sakskartet.

Prosjektets forhold til andre planer og strategier, prosjekter og virkemidler i kommunene

Planer og strategier

På spørsmål om Frå kratt til kroner-prosjektet ses i sammenheng med kommunale planer eller strategier for bioenergi, så har tre av kommunene allerede nevnt bioenergi i enten energiplan eller kommuneplan eller skal skrive det inn ved rullering av planene. Det er helt klart at i planverket er bioenergi og kulturlandskap noe som kommer inn i etterkant av Frå kratt til kroner heller inn i forkant.

For de fire øvrige kommunene rapporteres ikke en kobling mellom prosjektet og øvrige planer eller strategier. Det sies fra en av kommunene at kommuneplanen ikke er et egnet verktøy for satsinger som denne, kommuneplanen er bra som overordnet styringsverktøy, men i endringstider så er planformen for sein. En må ha mulighet for å gripe sjanser som dukker opp, påpekes det. Veivesenet er opptatt av rydding langs vei, og variasjon i landskapsbildet kan også ha en funksjon som trafikksikkerhetstiltak: ”Det er lettere å sovne langs Østerdalen enn langs Trollstigen”, sies det. Men det framholdes også at sikring av fri sikt konkurrerer med andre oppgaver Veivesenet må bruke penger på – eksempelvis veivedlikehold.

Koblinger til øvrige prosjekter

Fra to av kommunene nevnes en eksplisitt kobling mellom Frå kratt til kroner og andre igangværende eller nettopp gjennomførte prosjekter. Det ene prosjektet for en av kommunene er et ryddeprosjekt med formål å få vekk skrot i kulturlandskapet. Den andre kommunen ser Frå kratt til kroner i forhold til flere prosjekter: Et nettopp avsluttet kulturlandskaps- og bygdeutviklingsprosjekt, et merkevareprosjekt som skal markedsføre kommunen som bo-

kommune, og prosjektet knyttes også sammen med en gjennomført forstudie på bioenergi som enkeltgrunneiere har stått for.

Et par av de andre kommunene har i arbeidsgruppa drøftet forholdet til andre satsinger uten at det har ført til noen konkrete koblinger.

Koblinger til eksisterende virkemidler

Fire av kommunene kobler direkte SMIL-midler (tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket) og NMSK-midler (tilskudd til nærings- og miljøtiltak i skogbruket), til Frå kratt til kroner-prosjektet for å få større effekt. En av kommunene sier at SMIL og NMSK utgjør 40% av prosjektet, noe som betyr at denne kommunen har valgt å gjøre Frå kratt til kroner-prosjektet til et større kulturlandskapsprosjekt der en inkluderer veinært kulturlandskap eller skogområder som tilfredsstillere retningslinjene for tildeling av SMIL og NMSK. SMIL-midler skal gå til gardsbruk i drift, mens NMSK skal gå til områder med aktivt skogbruk. Om sistnevnte sies det at en her må tøyse disse kriteriene litt for å få de arealer en ønsker inn i prosjektet. I forbindelse med bruk av disse to tilskuddsordningene sies det fra flere av kommunene at etter at disse midlene gikk over fra å bli forvaltet på fylkesnivå til det kommunale nivå fra 1. januar 2004, så har en bedre muligheter for å bruke midlene strategisk lokalt – som vi ser det er gjort i forbindelse med Frå kratt til kroner.

To kommuner har vurdert å koble SMIL- og NMSK-midlene til Frå kratt til kroner-satsingen uten at det er gjort ennå. Den sjuende kommunen nevner muligheten for å koble til kommunalt næringsfond uten at det er gjort.

Veivesenet påpeker at tidligere hadde de mer frie midler som de kunne prioritere selv, men etter 1984 ble større del av midlene bundet til visse oppgaver og satsinger. Veivesenet legger friskt-rydding inn i funksjonskontraktene de inngår med sine underleverandører, men dette var en etablert praksis før Frå kratt til kroner og har ikke endret seg som følge av prosjektet.

Kommunene og satsing på miljøvennlig energi generelt

For å belyse kommunenes politikk eller oppmerksomhet rundt alternative energiformer eller ”grønn energi” generelt, har vi stilt spørsmål til de intervjuede om dette.

Fra seks av kommunene rapporteres det om politiske debatter om miljøvennlige miljøformer, kun én av kommunene rapporterer om fraværende debatt på politisk nivå om dette temaet. To av kommunene sier miljøvennlig energi i betydning bioenergi kom på sakskartet fordi en lokal næringsaktør lanserte ideen. Dermed ble ideen plantet i kommunens administrasjon og blant politikere, og ble innlemmet i kommunale planer. Fra en tredje kommune fortelles det at det ikke har vært mye diskusjoner rundt bioenergi eller andre grønne energiformer før Frå kratt til kroner ble lansert, prosjektet har slik satt i gang debatten i kommunale fora.

Blant de tre øvrige kommunene som har et fokus på alternative energiformer forteller noen om en debatt rundt dette langt tilbake i tid, mens for andre er dette et nyere fenomen: En av kommunene hadde en diskusjon om miljøvennlig energi rundt 1980 og også en aktivitet rundt dette, blant annet ble det prøvd å bruke flis fra lokalt sagbruk til oppvarming på et par industrianlegg. Det ble også solgt flis og briketter blant annet til Sverige. Det viste seg å være vanskelig å få til lokal bruk. Denne kommunen besluttet allerede på 1980-tallet å gå inn for systemer med vannbåren varme i offentlige bygg. En annen kommune sier de har vært inne på bioenergi og andre miljøvennlige energiformer tidligere. Kommunen avsluttet i 2000 et større bioenergi prosjekt. Dette var et samarbeid mellom kommunen og et energiselskap og en planla et stort bioenergianlegg, men satsingen strandet. Også i denne kommunen er det gjort vedtak i kommunestyret om at for alle kommunale nybygg skal det benyttes vannbåren varme.

Kommunen har også diskutert vindkraft. Det er mange verna vassdrag i kommunen, og det fortelles om et voldsomt engasjement i kommunen om dette temaet. Den tredje kommunen sier de har drøftet nye energiformer ved utvidelse av sykehjemmet, men det ble for vanskelig praktisk fordi det var et påbygg. Situasjonen kunne vært annerledes ved nybygg. I forbindelse med ny skole forventes nye debatter om energi. Det er en del planer om småkraftverk og det har også vært debatter om eventuell oppdemming av vatn, men det har ikke blitt realisert.

Fra Veivesenet sies det at de har en økende bevissthet på at de er landskapsleiere, ”vi er pålagt å være estetikere”, sies det fra en av Veivesenets representanter. Det er total stopp i Region

Midt for bruk av plantevernmidler, her har Veivesenet nasjonalt en mer liberal praksis. Det nevnes av en av representantene at kjemisk bekjemping av gjengroing kan være det eneste midlet i en del tilfeller.

Responser på dette spørsmålet viser at de fleste kommunene har en bevissthet på miljøvennlig energi, men ikke alle kommuner har myntet dette ut i konkrete vedtak eller tiltak.

Vurdering av kommunene og fylkets rolle i satsingen

Fem av kommunene er positive til måten fylket håndterer prosjektet på; det er bra med et organisert og samlet grep, og bra med oppbacking fra skogkyndige folk på fylkesnivå. At fylket er inne med ”topp-folk” oppfattes som bra og en god forankring av prosjektet. Fra to av kommunene nevnes at det er positivt at fylkets reiselivssatsing er koblet inn mot Frå kratt til kroner, mens en annen av kommunene mener dette skulle vært enda bedre og tettere tilkoblet ettersom reiselivet er en viktig aktør i forhold til å dra vekslere på et åpent og velholdt kulturlandskap. Fra flere av disse fem kommunene sies det også at å ha en aktør som fylket som ser kommunene litt utenfra og kan ”dytte” i gang satsinger, er svært viktig. Den sjettede kommunen sier det er for tidlig å si noe om fylkets rolle, og den siste av kommunene nevner ikke fylket spesielt på dette punktet. Derimot nevnes at med opprettelsen av ENOVA så har lokale energisentra blitt nedlagt og det lokale engasjementet rundt energiproduksjon dermed borte.

Om synspunkter på kommunenes rolle generelt i forhold til prosjektet er tilbakemeldingene delte. Tre av kommunene mener egen kommune (politisk) har vist interesse og fulgt opp prosjektet, noen påpeker til og med at det er et ”problem” at kommunen er for ivrig: ”Politikerne vil dekke hele sentrum med biovarme – de er litt for ambisiøse, og dermed tar det lengre tid før vi kommer i gang”. De øvrige fire prosjektkommunene ser ikke kommunens rolle som spesielt tydelig for prosjektet eller prosjektets tema: ”Det er ikke overveldende satsing på alternativ energi i kommunen, det er ikke tilstrekkelig prioritert på det politiske nivået”, sies det.

Oppsummerende betraktninger fra informantene

Det siste tema i intervjuene søker å få fram en samlet vurdering av prosjektet kommunene er med på, hvilke forventninger folk har til prosjektet, hva som er utfordringene eller flaskehalsene for å lykkes med en slik satsing, hva som kan gjøres bedre, og avslutningsvis om de vi intervjuer har tro på en kobling mellom bioenergiproduksjon og ivaretagelse av kulturlandskap.

Hva er dine forventninger til prosjektet?

Flere gir uttrykk for at de forventet at prosjektet skulle gå fortere fram, men har også innsett at dette er prosesser som tar tid. Eksempelvis nevnes at det er viktig at kommunene gjør registreringer og kartfestinger likt og at alle formelle ting rundt ryddetiltakene er på plass (avtaler, arbeids- og ansvarsfordeling etc). Fra én kommune sies at en trodde 3 år var lang nok tid for et prosjekt som dette for å få målene realisert, men en ser at det må et lengre tidsperspektiv til. Det påpekes også fra en av de intervjuede at det er viktig at en lykkes i kommunen med dette prosjektet slik at Frå kratt til kroner blir en magnet som trekker feltet bioenergi og kulturlandskap lenger.

Forventningene ellers knytter seg også til åpnere landskap, dette er viktig for turismen og ikke minst for de fastboende. Det knyttes en kommentar til dette med rydding: Folk flest har en forventning om at når arealene langs vei ryddes så skal landskapet bli penere, men når virket blir liggende igjen oppfattes landskapet som uryddig og uestetisk. Fra Veivesenets side sies det at en ikke tror at de involverte i prosjektets ledelse på fylkesnivå og ute i kommunene virkelig har innsett hvor stort problem gjengroing er. Veivesenets folk som er ute hele tiden ser dette svært tydelig.

Videre er det flere som har forventninger til at prosjektet skal være en erfaringshøsting rundt kostnader i hele verdikjeden - fra virkesuttak til produksjon av energi. Det forventes her at prosjektledelsen på Fylket ser på høstingskostnadene. Noe av erfaringene kan vinnes ved å teste ulike typer utstyr i terrenget. En beslektet kommentar kommer fra en av Veivesenets representanter som uttrykker en forventning om at prosjektet skal vise hvordan en kan gjøre

rydding langs veiene billigere. Hvis det gir inntekter for noen er det fint og hvis hele operasjonen med rydding gjøres billigere enn i dag, vil det være av samfunnsmessig nytte.

Tydeligere medvirkning fra staten etterlyses, og fra én av kommunene ønsker en større medvirkning fra Veivesenet spesielt. Fra Stranda kommune kommenteres også dette punktet hvor en etterlyser en klargjøring av det offentlige rolle i slike satsinger – hva trengs og hva kan en forvente. Videre påpekes at for slike prosjektsatsinger som Frå kratt til kroner så er det avgjørende for å lykkes at kommunen har en egenmotivasjon for å gå i gang og at det finnes noen interesserte aktører.

Fra kun én av kommunene sies det at en i løpet av prosjektet forventer leveranse av energi som kan konkurrere med de som leverer energi i dag. Vi ser slik at bortsett fra denne ene kommunen så har de øvrige kommuner mer fokus på læring, prosess, motivasjon, avklaring etc – kanskje er dette et uttrykk for at prosjektperioden kan ses som en start på noe og ikke en satsing en gang for alle.

Flaskehals

Hva har en erfart så langt i prosjektet av utfordringer og flaskehals?

Det som nevnes som den viktigste flaskehalsen er klart det å få økonomi i satsingen. Det er dyrt å ta ut kulturlandskapsvirke i mange av kommunene på grunn av topografi og adkomst. Det mangler også gode tekniske løsninger for å rydde i kulturlandskap (egne maskiner). Det sies også at bøndene har lite tid fra før, og de har ikke anledning til å rydde for liten eller ingen betaling med formål landskapsskjøtsel.

Det nest mest avgjørende av utfordringer er å få til forpliktende avtaler mellom leverandør og kjøper/bruker slik at en kan forsvare de investeringer som kreves. En utfordring som henger sammen med dette er at flis er et produkt som ikke kan transporteres langt, da vil kostnadene ved transport føre til at flisproduksjon blir ulønnsomt. Det betyr at de som kjøper biovarme må kunne sikres jevn tilgang fra et lokalt område, noe som blant annet kan by på utfordringer med hensyn til samarbeid mellom grunneiere; det er ikke nødvendigvis slik at det er nok interesserte grunneiere lokalt for å forsyne et anlegg. På den andre siden kan vi nevne at det er

mange gode erfaringer med samarbeid mellom bønder generelt, eksempelvis gjennom etablering av Bygdeservice.

Av øvrige momenter så nevnes kompetanse og logistikk som flaskehals, og en trekker også fram at det må til en holdningsendring blant folk for å se skog som ”bare står der” som en ressurs.

Forbedringspunkter

Som en konsekvens av at viktigste flaskehals er økonomi så er også økonomi et viktig forbedringspunkt: Dette forholdet må forbedres blant annet gjennom politiske vedtak som sikrer økonomien i bioenergiproduksjon. En må få på plass holdbare vedtak på at kommunen gjennom offentlige bygg vil være kjøper av bioenergi.

Dette med avtaler blir da det neste viktige forbedringspunktet, avtaler gjelder ikke bare på leveranse av bioenergi til offentlige aktører, men for eksempel også avtaler med Veivesenet om at grunneiere kan få ryddeoppdrag langs veiene. Avtaler med reiselivet ville også vært relevant, men foreløpig er det lite økonomisk støtte å hente der, sies det.

Videre trekkes det fram at virkemiddelbruken rettet mot kulturlandskap og energi må struktureres og ikke minst samordnes bedre.

Et annet forbedringspunkt er at det kan arbeides mer med motivasjon, en må få grunneiere og andre til å få trua på denne formen for produksjon. Det er også viktig å få inn organisasjoner og ikke bare enkeltgrunneiere i prosjektet slik at en får en mer robust struktur (etablere samarbeidstiltak når flere grunneiere er inne i bildet).

Videre nevnes at prosjektet må sikres langsiktighet: ”Landskapet vokser igjen etter tre år”, påpekes det. Av praktiske tiltak nevnes at kjemisk bekjemping av gjengroing må vurderes, men selvsagt brukt på en skånsom måte. Bare mekanisk rydding vil ikke være nok gitt den massive gjengroingen som foregår, sies det.

Et siste punkt som trekkes inn fra Stranda er en mer generell refleksjon om at ikke alle viktige kulturlandskap kan vedlikeholdes på en økonomisk drivverdig måte – eksempelvis gjennom bioenergiproduksjon eller andre former for ”nisje-næring”. Dette innebærer at staten må betale for nasjonale fyrtårn.

Vi vil avslutningsvis på dette punktet bemerke at flere er godt fornøyd med prosjektet allerede og synes mye bra skjer, men de har også forslag til hvordan en kan bli enda bedre.

Mulighet og realisme i koblingen kulturlandskapsskjøtsel og bioenergi

Både fra flertallet av kommunene og fra Veivesenet ser en koblingen kulturlandskapsskjøtsel og bioenergiproduksjon som interessant, og som en realistisk kobling – men med mye startvansker, erfaring må vinnes, og ikke minst – det er et stykke fram. En må ha vedvarende oppbacking og lang sikt. Noen snakker om et 10-15 års perspektiv før en satsing kan bli lønnsom, det betyr at en må ha en vedvarende støtte fra offentlige instanser for å komme seg helt fram til at tiltaket går for egen maskin. ”Det er mye festtaler, men en må ha langsiktig lønnsomhet og ikke bare starthjelp i prosjekter”, påpekes det. Et positivt moment er at med stigende strøm-priser så har det aldri vært så gode utsikter for bioenergi som nå. Det sies videre at rydding langs veier og offentlige anlegg trolig aldri vil bli lønnsomt, her må det offentlige betale for kulturlandskapspleien – åpne landskap er et kollektivt gode. Det understrekes at kulturlandskapsvirke er ”skrap-virke” og krever en tilskuddsordning for å kunne forsvare høsting.

Det er viktig å få inn realisme i satsingen, det har vært noe høye forventninger sies det – blant annet fra politisk hold.

Kulturlandskap og bioenergi har også med større forhold å gjøre som landbrukspolitikken generelt, og også politikken rettet mot viktige kulturlandskap og hva som skal til for å beholde dem. Det nevnes at hvis en ikke lykkes med bioenergisatsingen i landbruket kan næringa tape legitimitet: Folk ser at det brukes store offentlige midler på å få landbruket til å bli en energileverandør og hvis de ikke får til det med så mye offentlig støtte, så vil det sette fart i kritikken om at landbruket er for subsidieavhengig.

Våre tilrådinger basert på intervju-undersøkelsen

Ut fra synspunktene som er kommet inn gjennom intervju-undersøkelsen vil vi påpeke det som framtrer som sentrale momenter for videre arbeid i prosjektet:

Fokus på flaskehalsene: Her nevnes flere forhold, men utfordringer knyttet til økonomi og formaliseringer av prosessene rundt bioenergiproduksjon i form av bindende avtaler trekkes spesielt fram.

Kommunene er og vil være ulike: De 7 kommunene som er valgt ut til prosjektet er ulike med hensyn til status for jord- og skogbruk, næringsutvikling generelt, erfaringer med prosjektarbeid, interesse for nye energiløsninger etc. Dette gjør også at kommunene vil velge ulike innfallsvinkler til prosjektet – som vi ser spenner det fra å satse på vedproduksjon til å stille mot markedsrettet biovarme. Vi vil også bemerke at noen av kommunene er nabo-kommuner, og slik sett kan de være konkurrenter om leveranse av bioenergi både til offentlige institusjoner, bedrifter eller husstander. Ulikhet i utgangspunkt og framgangsmåte gjør imidlertid at fylkesprosjektet får prøvd ut en rekke ulike strategier i koblingen bioenergi og kulturlandskap, noe som er verdifull erfaringshøsting for videre arbeid med dette tema.

Fortsatt arbeide med å avstemme forventninger og lære av erfaringer: Det er viktig å finne et realistisk ambisjonsnivå. Det er viktig å ha noe å strekke seg etter, men kommunene har som nevnt ulike utgangspunkt, og en må lage realistiske mål for hver kommune. Hvis målene stiler for høyt kan enkelte kommuner framstå som mislykket, og det sporer ikke nødvendigvis til videre satsing.

Estetikk og praktisk rydding: Folk generelt er bekymret for gjengroing, og et prosjekt som Frå kratt til kroner skaper forventninger om at noe vil skje og at landskapet vil framstå som åpent og ryddig. Imidlertid kan produksjon av flis bety at virket hogges på våren, ligger til tørking til høsten hvor det samles inn. Dermed vil landskapet kanskje framstå som ustelt – i hvert fall en tid. Her har vi en interessant parallell til områder hvor en prøver ut å bruke geit som landskapsrydder. Geita beiter på busker og småtrær slik at de dør på rot, denne utdøingen pågår i noen år til virket er helt dødt, så knuses trerestene og blir til kompost. Men i disse

områdene kommer det også reaksjoner fra almenheten på at landskapet blir stygt. Dette er imidlertid først og fremst en informasjonsutfordring – en bør gi god informasjon om at prosessen underveis skaper det mange vil se som et uestetisk landskap.

Møre og Romsdal bør bli foregangsfylke på bioenergi koblet til kulturlandskapspleie: Dette er nevnt av noen under intervjuene, og noen trekker videre fram viktigheten av at prosjektet lykkes totalt sett fordi en da vil kunne vise vei for videre satsing i fylket og kommunene og også andre steder i landet. Her vil vi også påpeke viktigheten av å knytte sammen flere satsinger i Møre Romsdal som henger sammen med dette prosjektet – eksempelvis reiselivssatsingen og Energiregion Møre. Det er knyttet noen kontakter her, men dette kan med fordel utvikles videre.

Vedvarende satsing – utover prosjektperioden på 3 år: Et prosjekt er ofte viktig for å etablere nettverk, rette fokus mot et felt, eller prøve ut hvordan tiltak virker i praksis. Imidlertid finnes en rekke eksempler på hvor noe defineres som et fokus i en prosjektperiode for så å miste all oppmerksomhet etterpå, selv om interessante resultater er framkommet. Vi vil ikke argumentere for at Frå kratt til kroner som prosjekt nødvendigvis fortsetter etter tre år, men vi vil sterkt tilråde at den offentlige forvaltningen ikke slipper temaet. Det vil høyst sannsynlig finnes en solid erfaringsplattform å bygge på etter prosjektet, og kanskje kan temaet bioenergi og kulturlandskap følges opp videre ved at en har etablert samarbeid mellom ulike forvaltningsinstanser, at en har utviklet en praksis for å koble sammen virkemidler, eller at en har en modell for hvordan etablert kompetanse innen feltet kan aktiviseres og videreføres både i satsinger i Møre og Romsdal og nasjonalt.

Virkemidlers ulike "logikk": Som vist har flere av kommunene bevisst koblet sammen Frå kratt til kroner-ressursene med virkemidler i landbruket som SMIL og NMSK. Dette er i utgangspunktet en viktig og riktig strategi, slik vi ser det. En må imidlertid samtidig være oppmerksom på at de enkelte tilskuddsordningene har ulik historikk og ulike verdimeslige føringer. Miljøvirkemidlene er en del av "bøndernes lønningspose", er en formulering som brukes særlig av representanter for landbruket selv. Her siktes det til at dette er framforhandlede midler over Jordbruksavtalen mellom landbrukets organisasjoner og staten. Dermed ligger det noen både eksplisitte og mer implisitte ideologiske føringer på slike midler, føringer som ikke i samme grad følger avgrensede prosjektbevilgninger. Det er derfor viktig å være bevisst de ulike midlenes historikk og målgruppe, og at en søker å kombinere

virkemidler på en slik måte at en ikke – ubevisst – argumenterer for å avvikle en ordning som bør vedvare. Det er i denne sammenheng også viktig å kommunisere åpent utad hvilke samordningsstrategier man velger som del av en større strategi om å oppnå et allment formål, blant annet for å unngå spekulasjoner om at offentlige satsinger på ”bonde-varme” bare er en ny måte å subsidiere landbruket på.

Referanser

Landbruks- og matdepartementet 2006: St. prp. Nr. 1 (2006-2007). For budsjettåret 2007.

Nationen 02.02.2006: Kan levere mye bondevarme. Kronikk av Landbruks- og matminister Terje Riis-Johansen.

Skogselskapet i Møre og Romsdal og Møre og Romsdal fylke 2005: Prosjektplan ”Frå kratt til kroner”, foreløpig utkast pr 21.06.2005.

Statsministerens kontor 2005: Soria Moria-erklæringa,
www.odin.dep.no/smk/norsk/regjeringen/om_regjeringen/001001-990342/hov000-bn.html

Sætre, O. 2004: Eit opnare Geiranger. Prosjektomtale.

Totlund, K. K. 2006: Frå kratt til kroner, powerpoint-presentasjon 15.02.2006.

Intervjuundersøkelse kommuner Møre og Romsdal i tilknytning til "Frå kratt til kroner"

Gjennomføres mai-juni 2006

Målgruppe: To representanter fra hver arbeidsgruppe i de sju prosjektkommunene Vanylven, Volda, Rauma, Nesset, Sunndal, Surnadal, Halså og i tillegg Stranda (for Stranda vil spørre gjelde kommunens satsing/aktivitet på tema bioenergi & kulturlandskap generelt), og representanter fra Veivesenet.

- 1) Hvordan er kommunens deltakelse i fylkesprosjektet organisert?
 - a) hvem er med og hva representerer de?
 - b) hvem har utpekt arbeidsgruppa/medvirkende (utpekt politisk eller adm, næringsaktører pådrivere etc)?
 - c) hvem er aktive?

- 2) Hva har kommunen gjort til nå?
 - a) konkrete tiltak – hvem involvert?
 - b) hvordan blir prosjektet/tiltakene mottatt hos grunneier/rettighetshavere og hvilke forventninger gir de uttrykk for?
 - c) hvordan håndteres arealer som innbefatter flere grunneiere?
 - d) erfaringer, resultater så langt (økonomi, kulturlandskapseffekt, hvor "lang" er verdikjeden (ledd, underleverandører etc), hvis rydding satt vekk på kontrakt hva er erfaringene med det etc)?
 - e) vurderes etablering av bioenergianlegg? – hvis ja har dette direkte sammenheng med dette prosjektet, hvis nei – hva er årsakene til at en slik etablering ikke er aktuell?

- 3) Ses deltakelse i dette prosjektet i sammenheng med noe annet i kommunen, noe annet i regi av andre aktører innen kommunen, eller noe annet i en enda videre sammenheng?
 - a) andre planer/strategier (f.eks. kommuneplan, energiplan)
 - b) andre prosjekter (miljøpr, kulturlandskappr, verdiskapings-/næringsutvpr etc)
 - c) eksisterende virkemidler (mot kulturlandskap, støtte til næringsutv etc)

- 4) Kjenner du til om din kommune har vært involvert i satsing på miljøvennlig energi (grønn/fornybar) eller om det finnes strategier for en slik satsing? Hva er ditt syn på slike satsinger eller evt mangel på slike satsinger?

- 5) Kommunen og fylkets rolle i satsingen – tilfredsstillende?

- 6) Oppsummert:
 - a) Hva er dine forventninger til prosjektet "Frå kratt til kroner" i din kommune og for fylkesprosjektet som helhet?
 - b) Hva ser du som de viktigste flaskehalsene?
 - c) Hva kan evt forbedres?
 - d) Hvordan ser du på mulighetene for og realismen i å kople produksjon av bioenergi og kulturlandskapsskjøtsel?

Spørsmål som går på holdninger vil bli anonymisert.